

JERUUSALEM

BIOGRAAFIA

SIMON SEBAG
MONTEFIORE

SIMON SEBAG
MONTEFIORE
JERUUSALEM

BIOGRAAFIA

INGLISE KEELEST TÖLKINUD ALDO RANDMAA

VARRAK

Originaali tiitel:
Simon Sebag Montefiore
Jerusalem
The Biography
2011

Toimetanud Nele Otto
Värsid tõlkinud Peep Ilmet

Copyright © Simon Sebag Montefiore 2011
© Tõlge eesti keelde. Aldo Randmaa, 2011
ISBN 978-9985-3-2401-1

Kirjastus Varrak
Tallinn, 2011
www.varrak.ee

Trükikoda OÜ Greif

Minu kullakallile tütrele
Lily Bathshebale

Jeruusalemma vaade on maailma ajalugu; veel enam, see on taeva ja maa ajalugu.

Benjamin Disraeli, „Tancred”

Seda linna on hävitatud ja üles ehitatud, hävitatud ja uuesti üles ehitatud. Jeruusalemm on vana nümfooman, kes pigistab ühe armsama teise järel surnuks, et ta siis haigutuse ja õlakehitusega kõrvale lükata, must lesk, kes õgib oma paarilisi, samal ajal kui need ta üska tungivad.

Amos Oz, „Jutustus armastusest ja pimedusest”

Iisraeli maa on maailma kese; Jeruusalemm on selle maa kese; püha tempel on Jeruusalemma kese; kõige püham paik on templi kese; püha laegas on kõige pühama paiga kese; ning aluskivi, millelt maailm rajati, on püha laeka ees.

Midraš Tanhuma, 10: „Kedošim”

Maa pühamu on Süüria; Süüria pühamu on Palestiina; Palestiina pühamu on Jeruusalemm; Jeruusalemma pühamu on mägi; mäe pühamu on Jumala kummardamise paik; Jumala kummardamise paiga pühamu on Kaljumošee.

Thaur ibn Jazid, *Fadail*

Jerusalemm on hiilgavaim linn. Sellegipoolest on Jeruusalemmal ka mõned puudused. Sestap räägitakse, et „Jeruusalemm on skorpione täis kuldpeeker”.

Muqaddasi, „Süüria, sealhulgas Palestiina kirjeldus”

SISUKORD

Illustratsioonid	12
Sugupuude ja kaartide loetelu	17
Eessõna	19
Tänuavaldused	31
Märkused nimede, transliteratsiooni ja tiitlite kohta	36
Proloog	39

ESIMENE OSA: JUDAISM

1. Taaveti maailm	53
2. Taaveti esiletõus	59
3. Kuningriik ja tempel	62
4. Juuda kuningad 930–626 ekr	72
5. Paabeli hoor 586–539 ekr	84
6. Pärselased 539–336 ekr	92
7. Makedoonlased 336–166 ekr	99
8. Makkabid 164–66 ekr	113
9. Saabuvad roomlased 66–40 ekr	121
10. Herodesed 40 ekr – 10 pkr	129
11. Jeesus Kristus 10–40 pkr	149
12. Herodeste lõpp 40–66 pkr	168
13. Juudi sõjad: Jeruusalemma surm 66–70 pkr	182

TEINE OSA: PAGANLUS

14. Aelia Capitolina 70–312 pkr	191
---------------------------------------	-----

KOLMAS OSA: KRISTLUS

15. Bütsantsi kõrgaeg 312–518 pkr 207
16. Bütsantslaste loojang: pärslaste sissetung 518–630 225

NELJAS OSA: ISLAM

17. Araablaste vallutus 630–660 237
18. Umajjaadid: templi taastamine 660–750 248
19. Abbassiidid: kauged isandad 750–969 260
20. Fatimiidid: sallivus ja hullus 969–1099 265

VIIES OSA: RISTISÕDA

21. Tapatalgud 1099 281
22. Outremeri tõus 1100–1131 291
23. Outremeri kuldajastu 1331–1342 296
24. Patiseis 1142–1174 309
25. Pidalitõbine kuningas 1174–1187 320
26. Saladin 1187–1189 326
27. Kolmas ristsõda: Saladin ja Richard 1189–1193 338
28. Saladini dünastia 1193–1250 345

KUUES OSA: MAMELUKID

29. Sultani ori 1250–1339 359
30. Mamelukkide allakäik 1399–1517 368

SEITSMES OSA: OSMANID

31. Suleimani suurejoonelisus 1517–1550 377
32. Müstikud ja messiad 1550–1705 380
33. Perekonnad 1705–1799 396

KAHEKSAS OSA: IMPEERIUM

34. Napoleon Pühal maal 1799–1806 405
35. Uusromantikud: Chateaubriand ja Disraeli 1806–1830 410
36. Albaanlaste vallutus 1830–1840 419

37. Evangelistid 1840–1855	425
38. Uus linn 1855–1860	447
39. Uus religioon 1860–1870	452
40. Araabia linn, keiserlik linn 1870–1880	459
41. Venelased 1880–1898	469

ÜHEKSAS OSA: SIONISM

42. <i>Kaiser</i> 1898–1905	475
43. Jeruusalemma <i>oud'imängija</i> 1905–1914	485
44. Maailmasõda 1914–1916	499
45. Araabia ülestõus, Balfouri deklaratsioon 1916–1917	508
46. Jõulukink 1917–1919	525
47. Võitjad ja sõjasaak 1919–1920	538
48. Briti mandaat 1920–1936	547
49. Araabia ülestõus 1936–1945	562
50. Rāpane sõda 1945–1947	576
51. Juutide iseseisvus, araablaste katastroof 1948–1951	593
52. Jagatud 1951–1967	602
53. Kuus päeva 1967.....	610
 Epiloog	 621
 Sugupuud	 649
Kaardid	657
Märkused	668
Bibliograafia	731
Register	759

ĒESSĒNA

Jeruusalemma ajalugu on maailma ajalugu, aga ũhtlasi on see Juuda māgismaal paikneva sageli puupalja provintsilinna ajalugu. Kord peeti Jeruusalemma maailma keskpunktiks ja tānapāeval vastab see tāele rohkem kui kunagi varem: linn on Aabrahamist pālvnevate religioonide vahelise vāitluse tulipunkt, jārjest populaarsema kristliku, judaismi ja islami fundamentalismi pũhamu, kokku pārkavate tsivilisatsioonide strateegiline lahinguvāli, ateismi ja usu vaheline rindejoon, sekulaarse pānevuse huvikese, peadpāoritavate vandenāuteooriate ja internetimũitide aines ning maailmakaamerate valgustatud lava ĳpāevaringselt edastatavate uudiste ajastul. Usuline, poliitiline ja meediahuvi toidavad ũksteist ja selle tulemusena on Jeruusalemm tānapāeval uuriva pilgu all terasemalt kui kunagi varem.

Jeruusalemm on pũha linn, samas on ta alati olnud ebausu, ũarlatanluse ja kitsarinnalisuse urgas; impeeriumide ihalus ja auhind, kuigi ilma strateegilise vārtuseta; paljude sektide kosmopoliitne kodu, ja igauks neist usub, et linn kuulub vaid talle; paljude nimedega linn – ometi on iga traditsioon nii sektantlik, et vālistab teised. Seda paika iseloomustab selline ĳrnus, et juudi pũhas kirjanduses kirjeldatakse teda naissoolisena – alati meelelise, elavaloomulise naisena, alati kaunina, aga mānikord ka hābitu hoorana vāi haavatud printsessina, kelle armukesed on hũljanud. Jeruusalemm on ũhe Jumala koda, kahe rahva pealinn, kolme religiooni tempel ning ainus linn, mis eksisteerib kahekordselt, taevas ja maa peal – maise linna vārratu graatsia on tũhine taevase kirkuse kārval. Ainuũksi asjaolu, et Jeruusalemm on ũhtlasi maine ja taevane, tāhendab, et see linn vāib olla ũkskĳik kus: uusi Jeruusalemmu on rajatud igal pool maailmas ning

igäihel on sellest oma nägemus. Nendel kividel olevat astunud prohvetid ja patriarhid, Aabraham, Taavet, Jeesus ja Muhamed. Seal sündisid Aabrahamist pärinevad religioonid ja seal saab maailm kohtupäeval ka otsa. Jeruusalemm – raamaturahvaste püha linn – on raamatute raamatu linn; Piibel on mitmes mõttes Jeruusalemma kroonika ning selle lugejad – juutidest ja algkristlastest islami vallutajate ja ristisõdijate kaudu tänapäeva Ameerika evangelistideni – on korduvalt muutnud tema ajalugu, et Piibli prohvetlikud ettekuulutused täide läheksid.

Kui Piibel kreeka, siis ladina ja inglise keelde tõlgiti, sai sellest universaalne raamat ja see tegi Jeruusalemmast universaalse linna. Igast suurest kuningast sai Taavet, iga eriline rahvas oli uus Iisrael ja iga üllas tsivilisatsioon uus Jeruusalemm – linn, mis ei kuulu kellelegi ja eksisteerib igäihe jaoks tema ettekujutuses. Ning see on ühtlasi linna tragöödia ja võlu; iga Jeruusalemmast unistaja – iga külastaja igal ajal Jeesuse apostlitest Saladini sõduriteni, Victoria palveränduritest tänapäeva turistide ja ajakirjanikeni – tuleb oma nägemusega ehtsast Jeruusalemmast ning pettub siis kibedasti selles, mille ta leiab – alalises muutumises oleva linna, mis on õitsenud ja kokku kuivanud, mida on mitmeid kordi üles ehitatud ja hävitatud. Aga kuna see on Jeruusalemm, kõikide omand, siis on ainult nende kujutuspilt õige; rikutud, tehisklikku tegelikkust tuleb muuta; igäihel on õigus kehtestada Jeruusalemmale oma „Jerusalemma” – ja seda nad ongi sageli teinud, tule ja mõõgaga.

14. sajandi ajaloolane Ibn Khaldun, kes on mõnede selles raamatus jutustatud sündmuste osaline ja allikas, on märkinud, et ajalugu „otsitakse nii innukalt. Seda püüavad teada saada inimesed tänavalt. Kuningad ja juhid võitlevad selle pärast.” Jeruusalemma kohta kehtib see eriti. On võimatu kirjutada selle linna ajalugu, mõistmata, et Jeruusalemm on ühtlasi maailma ajaloo teema, telg, isegi selgroog. Ajal, kus internetimütoloogia võim tähendab, et tipp tehnoloogiline hiir ja kõver mõök võivad olla sama fundamentalistliku arsenalil relvad, on ajaloofaktide otsing isegi olulisem kui Ibn Khalduni ajal.

Jerusalemma ajalugu peab paratamatult olema ka uurimus pühaduse loomusest. Linna pühapaikade suhtes tuntava aupaklikkuse kirjeldamiseks kasutatakse pidevalt fraasi „püha linn”, tegelikult aga tähendab see, et Jeruusalemmast on saanud olemuslikult tähtis Jumala ja inimese vahelise suhtlemise maapealne punkt.

Me peame vastama ka küsimusele: miks kõigist paigust ilma peal just nimelt Jeruusalemm? Selle asukoht jäi Vahemere ranniku kaubateedest kõrvale, linnas nappis vett, suvel kõrvetas päike, talvel tõid tuuled külma, sakilised kaljud turritasid külalislahkusetult. Ent Jeruusalemma valimine templilinnaks oli osalt isiklik otsus, osalt orgaaniline ja evolutsiooniline – pühadus muutus üha tugevamaks, sest linn oli olnud püha juba nii pikka aega. Pühadus ei eelda ainult vaimsuse ja usu, vaid ka õiguspärasuse ja traditsiooni olemasolu. Uut visiooni esitlev radikaalne prohvet peab seletama eelnenud sajandeid ning põhjendama oma ilmutust pühaduse aktsepteeritud keeles ja geograafilises märgisüsteemis – varasemate ilmutuste ettekuulutuste ja juba varem austatud paikade kaudu. Mitte miski ei muuda paika pühamaks kui teine võistlev religioon.

Paljudes ateistidest külastajates tekitab see pühadus vastumeelsust, nende meelest on tegemist nakkusohtliku ebausuga vaga kitsarinnalise pandeemia all kannatavas linnas. Sellega aga eitaksime inimese sügavat vajadust religiooni järele, ilma milleta on võimatu Jeruusalemma mõista. Religioonide ülesanne on seletada hapraid rõõme ja alalisi muresid, mis inimkonda nõutuks teevad ja hirmutavad; meil on vajadus tajuda isendast suuremat jõudu. Me austame surma ja soovime näha selles mingit mõtet. Jumala ja inimese kohtumiskohana on Jeruusalemm paik, kus need küsimused lahenevad apokalüpsises – lõpuajal, kui toimub sõda, lahing Kristuse ja antikristuse vahel, kui Kaaba tuleb Mekast Jeruusalemma, kui leiab aset kohtumõistmine, surnute ülestõusmine ja Messia valitsus ning taeva kuningriik, uus Jeruusalemm. Kõik kolm Aabrahamist lähtunud religiooni usuvad apokalüpsisesse, kuid selle üksikasjad erinevad vastavalt usule ja sektile. Sekulaarse ilmavaatega inimesed võivad pidada seda mingiks iganenud jamaks, aga vastupidi, sellised ideed on vägagi levinud. Praegusel juudi, kristliku ja islami fundamentalismi ajastul on apokalüpsis maailma palavikulises poliitikas võimas jõud.

Meie pidev teekaaslane on surm: palverändurid on juba ammu ajast tulnud Jeruusalemma, et siin surra ja lasta end matta Templimäe ümbrusse, et olla valmis viimselpäeval jälle üles tõusma, ja neid tuleb jätkuvalt. Linn on ümbritsetud kalmistutest ja rajatud kalmistute peale; au sees peetakse iidsete pühakute närbunud kehaosi – Püha Haa kirikus kreeka õigeusu ülema toas on siiani väljapanekul Maarja Magdaleena kuivanud, mustaks tõmbunud parem käsi. Paljud pühamud, isegi paljud

eramajad on ehitatud haudade ümber. Selle surnutelinna pimedus ei johtu ainult omamoodi surnulembusest, vaid ka surnutega suhtlemisest – surnud on siin peaaegu elusad, oodates ülestõusmist. Lõppematu võitlus Jeruusalemma pärast – tapatalgud, laastamised, sõjad, terrorism, piiramised ja katastroofid – on teinud sellest paigast lahinguvälja, Aldous Huxley sõnutsi „religioonide tapamaja”, Flauberti sõnutsi „surnukuuri”. Melville nimetas seda linna „pealuuks”, mida piiravad „surnute armeed”; Edward Said aga meenutas, et tema isa oli Jeruusalemma vihanud, sest see „meenutas talle surma”.

See taeva ja maa pühamu ei arenenud alati soodsas tuules. Religioonid saavad alguse sädemest, mis ilmutatakse ühele karismaatilisele prohvetile – Mooses, Jeesus, Muhamed. Impeeriume rajatakse, linnu vallutatakse ühe sõjaisanda energia ja õnne varal. Üksikisikute otsused alates kuningas Taavetist tegid Jeruusalemmast Jeruusalemma.

Kindlasti olid väljavaated üsna kasinad, et Taaveti tillukesest kantsist, väikese kuningriigi pealinnast, võiks saada maailma juhttäht. Saatuse irooniana lõi just Nebukadnetsar Jeruusalemma hävitamisega pühaduse mudeli, sest selle katastroofi mõjul hakkasid juudid Siioni ilu kirja pane-ma ja kiitma. Tavaliselt tõid sellised kataklüsmid kaasa rahvaste kadumise. Ent juutide tarmukas püsijäämine, nende jonnakas pühendumus oma Jumalale ning eelkõige nende kirjapandud versioon ajaloost Piiblis on pannud aluse Jeruusalemma kuulsusele ja pühadusele. Piibel hakkas juutidele asendama riiki ja templit ning sellest sai, nagu ütles Heinrich Heine, „juutide kaasaskantav kodumaa, kaasaskantav Jeruusalemm”. Ühelgi teisel linnal ei ole oma raamatut ja ükski teine raamat pole nõnda suunanud ühe linna saatust.

Linna pühadus kasvas välja juutide kui valitud rahva erakordsuse väitest. Jeruusalemmast sai valitud linn, Palestiinast valitud maa ning selle erakordsuse taotluse said päranduseks ning võtsid üle ka kristlased ja moslemid. Jeruusalemma ja Iisraelimaa ülim pühadus peegeldus Iisraeli juutidele tagasiandmise kasvavas usulises kinnismõttes ja selle sekulaarses ekvivalendis, lääne sionismivaimustuses, 16. sajandi Euroopa reformatsioonist kuni 1970. aastateni. Alates sellest ajast on palestiinlaste traagiline lugu koos Jeruusalemma kui nende kaotatud püha linnaga kujutluspilti Iisraelist muutnud. Nõnda võib läänemaailma kiindumus Jeruusalemma, linna kõigile kuulumise tunne, toimida mõlemat pidi – see

on kahetine õnnistus ehk kahe teraga mõök. Tänapäeval peegeldub see selles, kui pingsalt jälgitakse Jeruusalemma ja Iisraeli-Palestiina konflikti, mis on pingerohkem ja emotsionaalsem kui ükski teine konflikt maa peal.

Ometi pole miski nii lihtne, nagu pealtnäha paistab. Ajalugu esitatakse sageli tooreste muudatuste ja vägivaldsete käiguvahetuste reana, aga mina tahan näidata, et Jeruusalemm oli järjepidevuse ja kooseksisteerimise linn, hübriidhoonetega hübriidmetropol, mille hübriidrahvas ei allu kitsastele liigitamistele, mis on omased hilisemate aegade eriharuliste usuliste legendidele ja rahvuslikele narratiividele. Seepärast järgin ma, kus vähegi võimalik, ajalugu alati perekondade kaudu – Taaveti, Makkabite ja Heroodeste, Umajjaadide ning Baldwin ja Saladini dünastia, kuni Husseinide, Khalidide, Spaffordite, Rothschildide ja Montefioreneni –, milles avalduvad orgaanilised elumustrid ei allu tavapärase ajaloo järskudele juhtumustele ja sektantlikele narratiividele. Jeruusalemmal pole mitte lihtsalt kaks külge, vaid paljud omavahel seotud, kattuvad kultuurid ja mitmekihilised kuuluvustunded – paljutahuline, muutuv kaleidoskoop araabia õigeusklikest, araabia moslemitest, sefardi juutidest, askenazi juutidest, mitmesugustest Haredi juutidest, ilmalikest juutidest, armeenia õigeusklikest, grusiinidest, serblastest, venelastest, koptidest, protestantidest, etiooplastest, ladinlastest ja nii edasi. Üks indiviid tundis sageli lojaalsust mitme eri identiteedi suhtes, nii nagu Jeruusalemmal endal on eri kivi- ja tolmukihid.

Õieti on linna tähtsuses olnud tõuse ja mõõnu, kunagi paigal püsivamat ja ta pidevas muutumises nagu taim, mille kuju, suurus ja isegi värv muutuvad, aga mille juured on ikka samas paigas. Selle kõige värskem sorava jutuga avaldumiskuju – Jeruusalemm kui meedia „kolme religiooni püha linn” ja ööpäevaringsete uudiste fookus – on suhteliselt hiljutine. On olnud sajandeid, kus Jeruusalemm näis oma usulise ja poliitilise tähtsuse minetavat. Paljudel juhtudel oli see poliitiline paratamatus, mitte jumalik ilmutus, mis taas usulist pühendumist ergutas ja inspireeris.

Kui Jeruusalemm on tundunud olevat kõige enam unustatud ja ebaoluline, on sageli just innukas piibliuurimine kaugetel maadel – olgu Mekas, Moskvast või Massachusettsis – pannud inimesed suunama oma usu Jeruusalemma. Kõik linnad on aknad võõraste maade mõtlemisse, aga see linn on ühtlasi kahesuunaline peegel, mis paljastab oma siseelu,

peegeldades samas välisilma. Olgu totaalse usu, vagatseva imperialismi, vabakirikliku ilmutuse või ilmaliku rahvusluse ajastul, on Jeruusalemmast saanud vastava epohhi sümbol ja auhind. Kuid nii nagu kõverpeegliski, on pilt alati moondundud, sageli ebardlik.

Jeruusalemm oskab panna pettuma ning piinata nii oma vallutajaid kui ka külalisi. Kontrast tegeliku ja taevase linna vahel on nii lõikavalt valus, et linna varjupaika tuuakse aastas sada patsienti, kes kannatavad Jeruusalemma sündroomi all – see on hullumine ootusest, pettumusest ja pettekujutlustest. Kuid Jeruusalemma sündroom on ka poliitiline; Jeruusalemm ei allu tervele mõistusele, praktilisele poliitikale ja strateegiale, eksisteerides mõistusele ligipääsmatult metsikute kirgede ja võitmatute emotsioonide maailmas.

Isegi pealejäämine selles võitluses domineerimise ja tõe nimel vaid võimendab linna pühadust teiste jaoks. Mida ahnem omaja, seda rae-vukam on konkurents ja seda emotsionaalsem reaktsioon. Siin valitseb ettekavatsemata tagajärgede seadus.

Ükski teine paik ei kutsu esile säärast ainuomamise ihka. Sellegipoolest on see kiivas ind kummaline, sest enamik Jeruusalemma pühapaiku ja nendega kaasnevaid lugusid on laenatud või varastatud, kuulunud varem teise religiooni juurde. Linna minevik on sageli kujuteldav. Peaaegu iga kivi seisis kord ühe teise usu ammu unustatud templis, teise impeeriumi võidukaares. Enamiku vallutustega, ehkki mitte kõigiga, on kaasnenud teiste uskude pleki väljarookimise instinkt, haarates samas oma valdusse nende pärimused, lood ja paigad. Hävitust on olnud palju, aga sagedamini ei ole vallutajad eelnenud hävitanud, vaid seda taaskasutanud ja sellele lisanud. Tähtsad kohad, nagu Templimägi, linnus, Taaveti linn, Siioni mägi ja Püha Haa kirik, ei kujuta endast mitte selgelt eristuvaid ajalookihte, vaid pigem palimpseste, tikkimistöid, mille siidiniidid on nii läbi põimunud, et neid pole enam võimalik eraldada.

Teiste nakkava pühaduse omandamise võistlus on viinud selleni, et mõned pühapaigad on saanud pühaks kõigile kolmele religioonile üksteise järel ja siis samaaegselt; kuningad on andnud käskkirju ja mehed on nende eest surnud – ja ometi on nad nüüd peaaegu unustatud; Siioni mägi on olnud harda juutliku, moslemi ja kristliku austuse paik, kuid nüüd on seal vähe moslemi või juudi palverändureid ja see on peamiselt jälle kristlik koht.

Jeruusalemmas on tõde sageli palju vähem tähtis kui müüt. „Jeruusalemmas ärge küsige minult *faktide* ajalugu,” ütleb väljapaistev palestiinlasest ajaloolane dr Nazmi al-Džubeh. „Võtke fiktsioon ära ja järele ei jää midagi.” Ajalugu on siin nii lõikavalt võimas, et seda on korduvalt moonutatud; arheoloogia ise on ajalooline jõud ning ajuti on arheoloogidel olnud sama palju väge nagu sõduritel, kes on kutsutud omastama minevikku oleviku tarbeks. Distsipliini, mis püüdleb objektiivsuse ja teaduslikkuse poole, saab rakendada usulis-etniliste eelarvamuste põhjendamise ja imperialistlike ambitsioonide õigustamise teenistusse. Iisraellased, palestiinlased ja 19. sajandi evangeelsed imperialistid on kõik olnud süüdi samade sündmuste oma valdusse haaramises ning neile vastuoluliste tähenduste ja faktide omistamises. Nõnda peab Jeruusalemma ajalugu olema ühtaegu tõe ja legendide ajalugu. Kuid ka faktid on olemas ja selle raamatu siht on neid edasi anda, kui tahes ebameeldivad nad ühele või teisele poolele ka võiksid olla.

Minu eesmärk on kirjutada Jeruusalemma ajalugu selle kõige laiemas tähenduses, mõeldud laiale lugejaskonnale, olgu ateistidele või usklikele, kristlastele, moslemitele või juutidele, ilma mingi poliitilise tagamõtteta, isegi tänapäeva vaenutsemist arvestades.

Jutustan seda lugu kronoloogiliselt, läbi meeste ja naiste elude – sõdurite ja prohvetite, poetide ja kuningate, talupoegade ja muusikute – ja läbi perekondade, kes kujundasid Jeruusalemma. Arvan, et see on parim viis muuta see linn elavaks ja näidata, kui keerukad ja ootamatud tõed sellest ajaloost tulenevad. Vaid kronoloogilise jutustuse abil on võimalik hoiduda kiusatusest näha minevikku oleviku kinnismõtete kaudu. Olen püüdnud vältida teleoloogiat – ajaloo kirjutamist nii, otsekui oleks iga sündmus olnud vältimatu. Kuna iga muudatus on reaktsioon eelmisele, siis on kronoloogia parim viis, et mõista arengut, et vastata küsimusele „miks Jeruusalemm?” ning näidata, miks inimesed käitusid just nii, nagu nad seda tegid. Loodan, et see on ka kõige kütkestavam viis selle jutustamiseks. Kes olen mina, et rikkuda ära lugu, mis on – kui kasutada Hollywoodi klišeed, aga antud juhul õigustatult – suurim, mis iial jutustatud? Tuhandete Jeruusalemma-teemaliste raamatute seas on väga vähe jutustavaid ajalugusid. Neli epohhi – Taaveti, Jeesuse, ristosõdade ning Araabia-Iisraeli konflikti ajastu – on tuttavad tänu Piiblile, filmi-

dele, romaanidele ja uudistele, aga sellegipoolest mõistetakse neid sageli valesti. Ülejäänu osas soovin südamest tuua uute lugejate ette suurel hulgal unustatud ajalugu.

See on Jeruusalemma kui maailma ajaloo keskme ajalugu, aga see pole mõeldud Jeruusalemma iga aspekti entsüklopeediana ega teenäitajana iga hoone iga niši, kapiteeli ja kaare juurde. See pole ka õigeusu, ladinlaste või armeenlaste, islami hanafi või šafii seadusekoolkondade, hassiidi või karaiidi juutide detailne ajalugu ega ole jutustatud ühestki spetsiifilisest vaatenurgast. Moslemite linna ajalugu mamelukkidest Briti mandaadini on jäetud üsna unarusse. Palestiina kogemusega õpetlased on uurinud ka Jeruusalemma perekondi, aga populaarsed ajaloolased on neid vaevu puudutanud. Perekondade ajalood on olnud äärmiselt olulised ja on seda siiani; mõned otsustava tähtsusega allikad ei ole veel inglise keeles kättesaadavad, aga ma olen lasknud need tõlkida ning intervjuerinud kõikide nende klannide perekonnaliikmeid, et nende lood üles tähendada. Siiski on nad vaid osa mosaiigist. See ei ole judaismi, kristluse ega islami ajalugu ega ka mitte uurimus Jumala loomusest Jeruusalemmas; seda kõike on asjatundlikult teinud teised – kõige viimasena Karen Armstrong oma raamatus „Jeruusalemm: üks linn, kolm usku” (*Jerusalem: One City, Three Faiths*). Samuti ei ole see Iisraeli-Palestiina konflikti üksikasjalik ajalugu; tänapäeval pole teist teemat, mida nüi keskendunult uuritaks. Kuid minu aukartustäratav väljakutse on katta kõiki neid aspekte – loodetavasti proportsionaalselt.

Minu ülesanne on järgida fakte, mitte tegutseda kohtunikuna eri religioonide saladuste vahel. Kindlasti ei võta ma endale õigust otsustada, kas nende kolme suure religiooni jumalikud imed ja pühad tekstid on „tõesed”. Igaüks, kes uurib Piiblit või Jeruusalemma, peab tunnustama, et tõel on mitmeid tasandeid. Teiste religioonide ja teiste ajastute uskumused tunduvad meile võõrad, meie oma aja ja koha tuttavlikud tavad aga näivad alati ülimalt mõistlikud. Isegi 21. sajandil, mida paljud näivad pidavat ilmaliku mõistuse ja arukuse tipuks, on oma tavatarkused ja poolreligioossed ortodoksiad, mis kord meie lapselapselastele küllap käsitamatult jaburad näivad. Kuid religioonide ja nende imede toime Jeruusalemma ajaloole on vaieldamatult tõeline ning Jeruusalemma pole võimalik tunda ilma mõningase lugupidamiseta religiooni vastu.

Jeruusalemma ajaloos on sajandeid, millest on vähe teada ja kus kõik

on vaieldav. Jeruusalemmale omaselt on akadeemilised ja arheoloogilised debatid alati mürgised ja mõnikord ka vägivaldsed, viies isegi mässude ja lahinguteni. Viimase poole sajandi sündmused on nii vastuokslikud, et neist on mitmeid eri versioone.

Varasema perioodi osas on ajaloolased, arheoloogid ja ekstsentririkud väheseid kättesaadavaid allikaid pigistanud, muljunud ja väntsutanud, et sobitada neid kokku kõikvõimalike teooriatega, mida nad on siis propageerinud täieliku veendumuse ja kindlusega. Ma olen kõikidel juhtudel läbi vaadanud algallikad ja arvukad teooriad ning jõudnud mingile järeldusele. Kui oleksin igal juhul täieliku ülevaate andnud, siis võiksid selle raamatu kõige sagedasemad sõnad olla „võib-olla”, „tõenäoliselt”, „ehk” ja „võiks”. Seepärast ei ole ma neid igal pool kasutanud, vaid palun lugejal aru saada, et iga lause taga on kolossaalne, pidevalt muutuv kirjandus. Iga lõigu on kontrollinud ja üle lugenud akadeemiline spetsialist. Mul on olnud õnne, et selles on mind aidanud mõned kõige väljapaistvamad tänapäeval tegutsevad professorid.

Kõige keerulisem nendest vaidlustest on see, mis puudutab kuningas Taavetit, sest sellest tulenevad nii pingerohked ja ajakohased poliitilised järeldused. Isegi kõige teaduslikumal tasandil on seda debatti peetud dramaatilisemalt ja järsemalt kui kusagil mujal ja ühelgi muul teemal, välja arvatud võib-olla Kristuse või Muhamedi loomus. Taaveti loo allikaks on Piibel. Tema ajaloolist elu peeti pikka aega enesestmõistetavaks. 19. sajandil sündis imperialistlik-kristlikust huvist Püha Maa vastu Taaveti Jeruusalemma arheoloogiline otsing. Selle uurimistöö kristlikule loomusele andis teise suuna 1948. aastal Iisraeli riigi rajamine, mis omistas sellele kirgliku usulis-poliitilise tähenduse, kuna Taavet on tuntud juudi Jeruusalemma asutajana. Kümnendast sajandist pärit tõendusmaterjali vähesuse tõttu pisendasid revisionistlikud Iisraeli ajaloolased Taaveti linna tähtsust. Mõned isegi kahtlesid, kas ta üldse oli ajalooline isik – juudi traditsionalistide suureks vihaks ja Palestiina poliitikute suureks rõõmuks, sest see õõnestas juutide omanditaotluse alust. Kuid Tel Dani steeli avastamine 1993. aastal tõestas, et kuningas Taavet tõesti eksisteeris. Piibel, mida pole küll kirjutatud eeskätt ajaloo teosena, on siiski ajalooallikas, mida ma olen kasutanud selle loo jutustamiseks. Taaveti linna mõõtmete ja Piibli usaldusväärse üle arutletakse raamatu tekstis; Taaveti linna puudutava tänapäevase konflikti kohta vt epilooži.

Tulles tänapäevale palju lähemale, on võimatu kirjutada 19. sajandist, tundmata enese kohal Edward Saidi „Orientalismi” varju. Jeruusalemmas sündinud Palestiina kristlane Said, kellest sai Columbia ülikooli kirjandusprofessor New Yorgis, ja Palestiina rahvusluse algne poliitiline hääl, väitis, et „õhkörn ja vaibumatu eurotsentriline eelarvamus araabia-islami rahvaste ja nende kultuuri suhtes”, eriti selliste 19. sajandi rännumeeste seas nagu Chateaubriand, Melville ja Twain, oli pisenanud araabia kultuuri ning õigustanud imperialismi. Kuid Saidi enda teos inspireeris mõningaid tema imetlejaid püüdma neid lääne sissetungijaid oma ajaloost kustutada, mis on absurdne. On siiski tõsi, et need külalised nägid ja mõistsid araabia ja juudi Jeruusalemma tegelikust elust vähe, ja nagu ma eespool selgitasin, olen näinud tõsist vaeva, et näidata selles raamatus põliselanikkonna tegelikku elu. Kuid see raamat ei ole poleemilise suunitlusega ning Jeruusalemma ajaloolane peab paratamatult näitama lääne romantilis-imperialistliku kultuuri valdavat mõju linnale, sest see seletab, miks ta on Lähis-Ida suurriikidele nii palju korda läinud.

Sarnaselt olen portreteerinud Briti sionismimeelsuse – nii ilmaliku kui ka evangeelse – kasvu alates Palmerstonist ja Shaftesburyst kuni Lloyd George’i, Balfouri, Churchilli ja nende sõbra Weizmannini, sellel lihtsal põhjusel, et tegemist oli kõige kaalukama üksikmõjuriga Jeruusalemma ja Palestiina saatusele 19. ja 20. sajandil.

Raamatu põhiosa lõpetan 1967. aastaga, sest Kuuepäevane sõda sisuliselt lõi tänase olukorra ja kujutab endast selget pausikohta. Epiloogis vaatlen poliitilisi arenguid põgusalt tänapäevani ning lõpetan pildikesega tüüpilisest hommikust kolmes pühapaigas. Olukord aga on alaliselt muutuv. Kui jätkaksin detailse ajalooa tänase päevani, jääks raamat selge lõputa ja seda tuleks peaaegu iga tund uuendada. Selle asemel olen püüdnud näidata, miks Jeruusalemm on jätkuvalt ühtaegu rahulepingu tuum ja takistus.

See raamat on süntees, mille aluseks on laialdane antiiksete ja tänapäevaste esmaallikate lugemine, isiklikud seminarid koos spetsialistide, professorite, arheoloogide, perekondade ja riigimeestega ning loendamatud Jeruusalemmas, pühapaikades ja arheoloogilistel kaevamistel käimised. Mul on olnud õnne avastada mõned uued või harva kasutatud allikad. Minu uurimistöös on olnud kolm erilist rõõmu: olen saanud veeta palju aega Jeruusalemmas; olen lugenud imelisi teoseid sellistelt

autoritelt nagu Usama bin Munqidh, Ibn Khaldun, Evliya Çelebi ja Wasif Džawharijeh, aga ka Tüürose William, Josephus ja T. E. Lawrence; ja kolmandaks, mind on sõpradena nii usaldavalt ja lahkesti aidanud kõikidest uskkondadest pärit jeruusalemlased – palestiinlased, iisrael-lased ja armeenlased, moslemid, juudid ja kristlased –, seda kõike keset raevukaid poliitilisi kriise.

Tunnen, et olen valmistunud selle raamatu kirjutamiseks kogu elu. Olen lapsepõlvest peale Jeruusalemmas ringi uidanud. Perekondlike sidemete tõttu, millest raamatus ka juttu, on „Jeruusalemm” meie perekonna moto. Olgu isiklikud seosed millised tahes, olen siin selleks, et jutustada asetleidnud sündmuste ja inimeste uskumuste ajalugu. Naastes sinna, kust alustasime – Jeruusalemmu on olnud alati kaks, ajalik ja taevane, ja mõlemat valitsevad rohkem usk ja tunne kui mõistus ja faktid. Ning Jeruusalemm on jäänud maailma keskmeks.

Minu lähenemine ei meeldi mitte kõigile – on ju lõppude lõpuks tegemist Jeruusalemmaga. Ent seda raamatut kirjutades püsis mul pidevalt meeles Lloyd George’i nõuanne oma Jeruusalemma kubernerile Storrsile, keda nii juudid kui ka araablased vihaselt kritiseerisid: „Kui kumbki pool kaebamise lõpetab, siis olete vallandatud.”¹

ESIMENE OSA

Judaism

... Nad nimetavad sind „Issanda linnaks”, „Israeli Püha Siioniks” ...
Ärka, ärka, ehi ennast oma jõuga, Siion! Pane selga oma ilusad riided,
Jeruusalemm, püha linn!

Jesaja 60:14; 52:1

Minu sünnilinn on Jeruusalemm, kus asub kõrgeima Jumala püha tempel. Püha linn pole emalinn mitte ainult ühele maale, Judeale, vaid enamikule naabermaadele, aga ka kaugematele, enamasti Aasias, [ja] samuti Euroopas, rääkimata Eufrati teisel pool olevatest riikidest.

Herodes Agrippa I, Juudamaa kuningas,
tsiteerinud Philon: *De specialibus Legibus*

Kes pole näinud Jeruusalemma tema hiilguses, ei ole kunagi oma elus näinud ihaldusväärset linna. Kes pole näinud templit valmis ehitatuna, ei ole kunagi oma elus näinud aulist hoonet.

Babüloonia Talmud, „Traktaat kogudusetelgist”

Kui ma sind unustan, Jeruusalemm, siis ununegu mu parem käsi!
Jäägu mu keel suulae külge kinni, kui ma sinule ei mõtleks, kui ma ei paneks Jeruusalemma oma ülemaks rõõmuks!

Psalm 137:5–6

Jeruusalemm on Idamaade kuulsaim linn.

Plinius Vanem, „Looduslugu”, 5:15

TAAVETI MAAILM

ESIMENE KUNINGAS: KAAANANLASED

Kui Taavet Siioni linnuse vallutas, oli Jeruusalemm juba iidne. Aga ta oli vaevalt küll linn – lihtsalt väike mägikindlus maal, mis sai endale mitmeid nimesid: Kaanan, Judea, Iisrael, Palestiina, kristlastele Püha Maa, juutidele töötatud maa. See territoorium, vaid 160 korda 240 kilomeetrit, asub Vahemere kagunurga ja Jordani jõe vahel. Selle lopsakas rannaäärne tasandik kujutas endast parimat teed Egiptuse ja idapoolsete impeeriumide vahel liikunud sissetungijatele ja kaupmeestele. Ent eraldi ja eemal asuv Jeruusalemm, 48 kilomeetri kaugusel lähimast rannikust, kaugel kaubateedest, seisis kõrgel paljaste kullakarva kaljude, mäekurude ja Juuda mägismaa kivirähaste nõlvade vahel, kaitsetuna külmade, mõnikord isegi lumiste talvede ja lämmatavalt palavate suvede eest. Siiski oli nende ohtlike küngaste otsas turvaline; ja all orus oli allikas, millest parasjagu piisas linna vajadusteks.

Romantiline kujutluspilt Taaveti linnast on palju elavam kui faktid või kontrollitav ajalugu. Jeruusalemma eelajaloo udus võivad potikillud, tontlikud kaljuhauad, müüri lõigud, kaugete kuningate paleedes ja Piibli pühas kirjanduses olevad tekstid anda vaid vilksamisi aimu inimelust, mis asub meie jaoks läbimatus pimeduses, sadade aastate kaugusel. Siin-seal esile kerkivad vihjed heidavad värelevat valgust kadunud tsivilisatsiooni juhuslikele hetkedele, millele järgnevatel sajanditest me ei tea midagi – kuni järgmine säde valgustab järgmist pilti. Ainult allikad, mäed ja orud on jäänud samaks, aga isegi neid on ümber suunatud, kujundatud, täidetud aastatuhandete pikkuse ilmastikutegevuse, risu ja inimtegevuse jälgedega. Nii palju või vähe on kindel: kuningas Taaveti eluajaks olid pühadus, turvalisus ja loodus üheskoos teinud Jeruusalemmast iidse kindlustise, mida peeti vallutamatuks.

Inimesed olid elanud seal juba alates umbes 5000. aastast eKr. Varajasel

pronksiajal, umbes 3200 eKr, kui linnade emas Urukis, tulevases Iraagis, elas juba 40 000 kodanikku ning lähedal asuv Jeeriko oli kindlustatud linn, matsid inimesed oma surnuid Jeruusalemma künkahaudadesse ning hakkasid ehitama väikesed neljakandilisi maju arvatavasti müüri ümbritsetud külas, mis asus allika kohal künkal. Seejärel jäeti küla paljudeks aastateks maha. Tõenäoliselt sel ajal, kui Egiptuse vana riigi vaaraod kõige rohkem püramiide ehtasid ja suure Sfinksi valmis said, Jeruusalemma ei eksisteerinud. Siis, 1900. aastatel eKr, ajal, kui Kreetal õitses Minose tsivilisatsioon, kuningas Hammurabi hakkas Babülonis varsti koostama oma seadusekoodeksi ning britid kummardasid Stonehenge'is oma jumalusi, mainitakse Luxori lähedalt Egiptusest leitud keraamikakildudel linna nimega Ursalim, millest paistab vastu õhtutähe jumala Salemi (Šalemi) nimi. Linna nimi võis tähendada „Salem on rajanud”.*

Asula oli Jeruusalemmas tekkinud Giiehoni allika ümbrusse; kaananlastest asukad raiusid läbi kalju tunneli, millest voolas vesi nende linnuse müüride vahel asuvasse tiiki. Juurdepääsu veele kaitses kindlustatud maa-alune käik. Värskeimad arheoloogilised väljakaevamised selles paigas näitavad, et allikat kaitsti torni ja massiivse, seitsme meetri paksuse müüri, milles olid kolmetonnised kivid. Torn võis ühtlasi olla kasutuses templina, kus tähistati allika kosmilist pühadust. Ka mujal Kaanani ehtasid preesterkuningad kindlustatud torntempleid. Kõrgemalt künka pealt on leitud linnamüüri säilmeid, mis on Jeruusalemmas kõige varasemad. Selgub, et kaananlased olid Jeruusalemmas vägevamad ehitajad kui keegi teine kuni Herodes Suureni peaaegu 2000 aastat hiljem.¹

Kui Egiptus Palestiina 1458. aastal eKr vallutas, said jeruusalemlastest selle suurriigi alamad. Egiptuse garnisonid valvasid lähedalasuvaid Jaffat ja Gazat. 1350. aastal eKr anus kohkunud Jeruusalemma kuningas oma ülemvalitsejat, Egiptuse uue riigi vaaraot Ehnatoni, et see talle abi

* Egiptuse vaaraod taotlesid tol ajal ülemvõimu Kaanani üle, aga pole selge, kas see neil tegelikult õnnestus. Keraamikale märgitud sümboleid võisid nad kasutada vaenlaste tõrksate valitsejate needmiseks või oma soovide väljendamiseks. Nende fragmentide kohta käivad teooriad on muutunud mitmeid kordi, näidates, kuidas arheologia on ühtaegu teaduslik ja tõlgendav teadus. Pikka aega usuti, et egiptlased löid need vaasid või kujud puruks, et neil nimetatud kohti needa; seetõttu tuntakse neid needmistekstidena.

saadaks – kas või „viiskümmend ammukütti” –, et kaitsta tema väikest kuningriiki naaberkuningate ja röövretkedel käivate lindpriide eest. Kuningas Abdi-Hepa nimetas oma linnust „Jeruusalemma maa, Beit Šulmani pealinnaks”. Beit Šulmani tähendab healukoda; võib-olla tuleb sõnast *šulman* ka linna nimes sisalduv „Šalem”.

Abdi-Hepa oli pisivõimur maailmas, mille lõunaosas valitsesid egiptlased, põhjas (tänapäeva Türgis) hetiidid ja loodes Mükeene kreeklased, kel seisis ees Trooja sõda. Kuninga eesnimi on läänesemi päritolu; semiitide hulka kuuluvad paljud Lähis-Ida rahvad ja keeled, kes arvatavalt põlvnevad Noa pojast Seemist (Šem). Seepärast võis Abdi-Hepa olla pärit kusagilt Vahemere maade kirdeosast. Tema palved, mis on leitud vaarao arhiivist, kõlavad paaniliselt ja lipitsevalt, olles esimesed meile teadaolevad jeruusalemlase kirjutatud sõnad.*

Kuninga jalge ette olen langenud seitse ja seitse korda. Siin on tegu, mille Milkily ja Šuwardatu on toime pannud maa vastu – nad on juhtinud Gezeri sõjaväed ... kuninga seaduse vastu ... Kuninga maa on läinud *habiru* [rüüsteretkel lindpriide] kätte. Ja nüüd on üks Jeruusalemmale kuuluv linn läinud Qiltu meeste kätte. Võtku kuningas kuulda oma sulast Abdi-Hepat ja saatku ammukütte!

Rohkem me temast ei kuule, aga mis ka ei juhtunud selle vaevatud kuningaga, rajasid jeruusalemlased veidi rohkem kui sada aastat hiljem Giihoni allika kohale Ofeli mäele järsud terrassehitised, mis on säilinud tänaseni, alusmüürideks Salemi linnusele või templile.² Need võimsad müürid, tornid ja terrassid olid osa kaananlaste Siioni linnusest, mille Taavet vallutas. Millalgi 13. sajandil eKr hõivas Jeruusalemma jebuuslaste nimeline rahvas. Nüüd aga rebestasid vana Vahemere maailma Egeuse merelt tulevate nõndanimetatud mererahvaste lained.

* See koosneb u 380 kirjast, mis on kirjutatud Babüloonia ahjus põletatud savitahvli-tele ning mille kohalikud pealikud on saatnud usutaganejast vaaraole Amenhotep IV-le (1352–1336), kes seadis Egiptuse traditsioonilise jumalate panteoni kummardamise asemel sisse päikese kultuse ja muutis oma nime Ehnatoniks. Tema välisministeeriumi, vaarao kirjavahetuse koja kuninglik arhiiv avastati 1887. aastal Kairost lõuna poolt vaarao uuest pealinnast Ehnatonist, praegusest El-Amarnast. Ühe teooria kohaselt olid *habiru*, keda ta mainib, varajased heebrealased/iisraellased, aga tegelikult esineb see sõna tol ajal kogu Lähis-Idas samasuguste rüüsteretklejate tähenduses; see sõna tähendab babüloonia keeles lihtsalt „hulgust”. On võimalik, et heebrealased said alguse mõnest väikesest *habiru* rühmast.